

ЧУДОТО ЦАРИ МАЛИ ГРАД

Чудото ЦАРИ МАЛИ ГРАД

Проект за въздигане на духовността, родолюбието
и националната идентичност

Автори:

Знеполски епископ Йоан – викарий на Софийския митрополит.

Анна Чолева - Димитрова, проф., д-р, Институт за български език – БАН.

Веселин Хаджиангелов, археолог, ГИМ – Самоков.

Диана Гергова, професор, НАИМ – БАН.

Евгени Паунов, д-р, археолог и нумизмат, Кардиф/Великобритания

Елена Коцева, д-р, доц., КирилоМетодиев център – БАН.

Иванка Гергова, д-р, проф., Институт за изследване на изкуствата – БАН.

Константин Рангочев, д-р, доц., Асоциация за антропология, етнология и фолклористика “Онгъл”; ИМИ-БАН.

Михаил Христов, д-р, археолог, Варна.

Росен Малчев, д-р, I ПКС, Асоциация за антропология, етнология и фолклористика “Онгъл”.

Симеон Пешов, инженер, президент на Главболгарстрой Холдинг АД.

Трайче Нацев, д-р, доц., Факултет по образователни науки, университет „Гоце Делчев”, гр. Шип, Р Македония.

Христо Смоленов, д-р, математик, логик, Институт по математика – БАН.

Юлий Пасков, геолог, Главболгарстрой Холдинг АД.

Юлий Фърков, архитект, специалист по консервация и реставрация на недвижими културни ценности.

Съставител: Веселин Хаджиангелов

Редактор: Константин Рангочев

Отговорен редактор: Яна Бодурова

Дизайн и предпечат: Милка Фъркова

Фондация “Възраждане на Белчин”, 2013 г.

ISBN 978-954-9369-24-3

СЪДЪРЖАНИЕ:

Симеон Пешов. Въведение.....	4
Знеполски епископ Йоан. Белчин – през погледа на един духовник.....	7
Симеон Пешов. Чудото Цари Мали град. Митология, история и хроника на изследването.....	15
Диана Гергова. Свещеният хълм на Цари Мали град. Завръщане и към тракийската древност.....	31
Веселин Хаджиангелов. Чудо ли е Цари Мали град.....	39
Веселин Хаджиангелов. Християнизацията в югоизточната част на Dacia Mediterranea според археологически данни от Самоковско.....	45
Михаил Христов. Историята не оставя нищо на случайността!.....	59
Веселин Хаджиангелов. Датиращи археологически находки и книжни постъпления в музея в с. Белчин – Самоковско.....	67
Михаил Христов. Към проблемите на селищното развитие в Самоковската котловина в късноримския и ранновизантийския период (IV – VI в.).....	8
1 Михаил Христов. Наблюдения върху укрепяването на обекта Цари Мали град в м. „Св. Спас“ при с. Белчин, Самоковско, в контекста на късноантичната полиоркетика.....	91
Евгени Паунов. Монети и монетовидни паметници (края на I в. – края на VI век).....	105
Трайче Нацев. Консервация, реставрация и реконструкция на културно-историческия комплекс Цари Мали град при с. Белчин, община Самоков.....	121
Веселин Хаджиангелов. Нови музейни постъпления.....	137
Иванка Гергова. Православни храмове в Белчин.....	145
Валентин Ангелов. Иконостасът от гробищната църква край с. Белчин.....	169
Елена Коцева. Грамотност, книги и духовност в една гражданска общност (Белчин XIII – XX век).....	175
Константин Рангочев, Росен Р. Малчев. Проект: фолклор и социално-информационни процеси в село Белчин и западната част на Самоковската котловина (2007 – 2011).....	199
Христо Смоленов, Симеон Пешов. Древни стандарти в олтара на храма от Цари Мали град. Логика, мяра и истина в една хипотеза за паметта на основите.....	215
Симеон Пешов, Христо Смоленов, Юлий Пасков. Мястото на Цари Мали град в сакралната географска мрежа на България.....	223
Юлий Пасков. Чудото „Цари Мали град“ – географска сакралност и сакрална геометрия.....	231
Христо Смоленов. Свещената геометрия и строежите на духа. Имена и знания от далечното минало.....	243
Юлий Фърков. Цари Мали град.....	261

КОНСЕРВАЦИЯ, РЕСТАВРАЦИЯ И РЕКОНСТРУКЦИЯ НА КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЯ КОМПЛЕКС ЦАРИ МАЛИ ГРАД ПРИ С. БЕЛЧИН, ОБЩИНА САМОКОВ

Трайче Нацев

Консервацията, реставрацията и реконструкцията на културно-историческия комплекс Цари Мали Град е разделена на две части: Църковен ансамбъл и Фортификация¹, при което се получават два пункта за презентация пред по-широката културна общественост.

Консервацията, реставрацията и реконструкцията² е направена по проект, изготвен от арх. Чавдар Георгиев.

Църковен ансамбъл

В църковния комплекс е извършена консервация на тракийското светилище и базиликата от VI век с цялостна реконструкция на баптистериума, докато при раннохристиянската църква от IV век е направена консервация на съществуващите зидове и апсидата. Църквата „Възнесение Христово” е реконструирана изцяло.

Тракийско светилище

Светилището е датирано в края на III – началото на IV век от н. е. Не е установено на кое божество е било посветено. В този обект са извършени консервационни работи, с които е презентирана оригиналната запазеност от суб- и суперструкцията.

Раннохристиянска църква от IV век

Консервационно-реставрационните работи върху оригиналните запазени зидове и апсидата са изведени съгласно изработения проект с височини, които постепенно растат от запад на изток (0.30 - 0.60 м надзид на оригиналните зидове и 0.90 м при апсидата), при това без да се конкурират и да не пречат на визуалният поглед към северната фасада на църквата „Възнесение Христово”.

Еднокорабна базилика с анекси от VI век

Консервацията е съобразена със запазената суперструкция на фасадните стени и апсидалния зид от археологическото проучване, реставрация на мартириумът в южният анекс на базиликата и реконструкция на полукупола на баптистериума. Консервирана е запазената суперструкцията на оригиналните зидове с минимална реставрация на същите (Сл.3). Надзиждането е направено в техника *opus incertum*, чрез оформянето на хоризонтални редове от трошен камък със спойка на варов хоросан (*Röfîx*). Консервацията и реставрацията в южният анекс на базиликата при мартириума е извършена по същия начин. Реконструкцията на базиликата е направена само в източния дял при полукуполния свод на апсидата на баптистериума (Сл.5). В тази част изцяло е запазена piscinата (малък басейн с форма на кръст), където е извършван чина на покръстването и кръщението.

Църква „Възнесение Христово” - XV в.

Консервационни работи са направени на суперструкцията на оригиналните зидове до височината на запазените стени при археологическото проучване (Сл.6). Реконструкцията до пълен обем се отнася за горните части над суперструкцията на зидовете, апсидата и покрива, докато реконструкция на проскомидийната ниша в олтара е направена през 2009 година веднага след откриването.³

Комплекс – Фортификация

Комплексът включва: северната крепостна стена (съставена от портата и фланкиращи стражеви кули 1 и 2), куртина А с дължина 55 м, кула 3, куртина В с дължина 50 м, кула 4, куртина С с дължина 35 м, кула 5, куртина D с дължина 45 м, кула 6 и западния отбранителен зид, при който не са открити

¹ Археологическото проучване на културно-историческия комплекс е направено под ръководството на Веселин Хаджиангелов.

² Научни консултанти при консервацията, реставрацията и реконструкцията са: арх. Юлий Фърков, Веселин Хаджиангелов, д-р Трайче Нацев и инж. Георги Пенчев

³ Реконструкция на нишата е направена под ръководството на Веселин Хаджиангелов. При реконструкцията е спазен старият начин на зидане в техника *opus incertum*, с използване на ломен камък и спойка на кал, а сводът на нишата е изработен от тухли, които са слепени с варов хоросан.

отбранителни кули. В този комплекс е извършена консервация на падналата на място при земетресение северна фасадна стена на кула 1; консервация на оригиналните части от суперструкцията на кула 1 и 2 и на източната и западната страници от прохода на портата. Консервация и реставрация на куртините и на кули 3, 4 и 6. Реконструирани във височина са горните части от зидовете на кули 1 и 2, с направени покривни конструкции и арковидния тухлен свод над портата на крепостта.

Паднала фасадна стена на кула 1. (Сл.10)

Направена е консервация на вътрешното лице на фасадата, при това спазвайки оригиналния стил на зидарията (*opus mixtum*) като поясите от по три реда тухли са задължително поставяни. При консервацията е направен избор на стария градежен материал (камък и тухла), а като спойващо средство е използван циментов хоросан. При консервацията е водена сметка за поставянето на камъните и поясите от тухли така, че да се получи конфигурацията на терена, който има пад на север заради ерозията. Също така е оформена и амбразурата, която е открита на втория етаж на кулата. Амбразурите от третия етаж не са оформени, защото каменните зъбери от този етаж са разпилени по терена надолу и формата на същите не може да се експонира с консервацията.

Кули 1 и 2

В долните части на кулите са консервирани и са запазени оригинални дялове от суперструкцията до височина от 0.80 - 1.50 м, а над тази височина на горните части от двете кули е извършена реставрация и реконструкция заедно с покривната конструкция, зъберите и амбразурите на двете кули. Реконструкцията е извършена в техника *opus mixtum*. Шестте тухлени пояса са поставени на еднакви разстояния (1.06 м) със зидария от ломен камък. И при поясите от тухли и при зидарията е използван циментов хоросан. Външните ъгли на кулите на различни височини (от 1.30 до 1.70 м) от нивото на земята поради конфигурацията на терена са оформени с тухли в техника *opus testaceum*, които също са на спойка от циментов хоросан. Покривните конструкции на кули 1 и 2 са с дървени греди и дъски, върху които е поставена изолация от воалит, а върху нея са наредени керемиди тип- *tegulae* и *embrices*⁴.

Северна крепостна стена

Тя е оформена от две зидани стени (западно с дължина- 9.30 м и източно с дължина- 8.60 м), изработени в техника *opus mixtum*. По време на археологическото изследване при портата са открити няколко фрагмента от тухлен свод. Те именно ни дават право да констатираме, че сводът на портата е бил направен от тухли споени с варов хоросан в техника *opus testaceum*. Външната източна страница на портата е фланкирана с пиластър, при който е стояла гредата служила като ос на масивната еднокрилна дървена порта. В тази част на крепостната стена е извършена консервация на долните участъци и реконструкция в горните части на суперструкцията. На източната стена до западния зид на кула 2 са реконструирани два зъбера. От втория зъбер, зидът постепенно се спуска към портата. Същата ситуация имаме и при западната стена, където се появяват три зъбера. Сводът на портата е направен по цялата дължина на прохода в техника *opus testaceum* като са използвани нови тухли с размери 0.30 X 0.30 X 0,04 м, които са споени с циментов хоросан. Фугата между тухлите е 1,5 см. Поради пиластъра, който намалява широчината на външния спрямо вътрешния дял на портата, тухлите на свода се разминават и създават впечатление за двуреден свод. Проектното решение на портата, където двете иззидани стени постепенно се спускат в руиниран вид към реконструираната порта с тухлен свод, създава силно впечатление и драматизъм на възприятието.

Куртина А

Тя се простира от север на юг между кула 2 и кула 3 с дължина 55 м. При консервацията в централният участък е оставен резервен аварийен „вход“. Реставрация е направена към кула 3, където куртината се определя от конфигурацията на терена спрямо защитния зид – постепенно се качва към кули 2 и 3. Реконструкция на крепостната стена имаме при югоизточния ъгъл на кула 2, където са презентирани три зъбера и стражева засводена ниша (№1) на вътрешното лице на защитната стена. Консервацията, реставрацията и реконструкцията са изпълнени в техника *opus incertum* без оформени хоризонтални редове с ломен камък и хоросан, което отговаря на оригиналния градеж на куртината. Реконструирана е стражева ниша (№1) изработена в техника *opus testaceum* с нови тухли и спойка с циментов хоросан.

Кула 3

⁴ Поради невъзможността в този момент да се открият съвременни тегули и имбрекси с реалните размери за античния период, се употребиха тегули и имбрекси с по-малки размери.

Консервирани са долните части от суперструкцията, от където започва и първият тухлен пояс. Реставрацията е направена до височина от 1.50 до 2.30 м от консервирания дял, при който се появяват три тухлени пояса – два цялосно направени и един само в южният зид, над който има поставени два до три реда камъни за защита на тухлите. Консервацията и реставрацията е направена в техника *opus mixtum* с по три реда тухли с фуга между тях от 4 см⁵ в поясите. Каменните зидове между тухлените пояси са както при кули 1 и 2. Влизането в кулата е през вход с широчина 1.10 м, който е поставен в централната част на кулата. Тъй като входът е повдигнат на по-голяма височина от ходовото ниво пред кулата, пред нея е направена дървена стълба.

Куртина В

Намира се между кули 3 и 4, с дължина 50 м. Направена е консервация в долните запазени части от зида и реставрация на горните участъци от суперструкцията на защитния зид. Реставрацията е изработена каскадно с височини от 0.30 до 0.50 м между каскадите, следвайки конфигурацията на терена. Височината на реставрирания дял от кула 3 към кула 4 варира от 0.30 до 1.50 м. Реставриран е и сводът на стражева ниша №2. Реконструкцията на ниша №2 е направена в същата техника като предходната.

Кула 4

Също като при кула 3 са консервирани долните запазени дялове. Сводът на вратата на кулата е оформен с два до три реда тухли по страниците. Реставрирани са горните части на суперструкцията. Консервацията на входа в кулата е направена в *opus testaceum* с тухли и спойка на хоросан. Участъците между тухлите са направени по същия начин както при предходните кули. Тухлените пояси са също като при кула 3 с различна дължина от 1.00 до 1.50 м и продължават в защитния зид, подобно на куртина А и В.

Куртина С

Поради конфигурацията на терена тази куртина е сместена между кули 4 и 5, като линията на крепостната стена прави объл завой на запад. Разстоянието между кулите е 35 м и тя е най-малка в сравнение с другите куртини. Консервацията и реставрацията е подобна на куртините А и В. Реконструкцията на зъберите започва от 0.90 м от бойната пътека и имат същите размери както при куртините на защитния зид от куртина А и от източната и западната стена при портата.⁶

Кула 5

Кула 5 е четвъртият обект, където покрай консервацията на оригиналните зидове на стените е направена и цялостна реконструкция на високите части от суперструкцията и на входа към кулата. Консервацията и реконструкцията на суперструкцията е направена в техника *opus mixtum*, с четири тухлени пояси (с по три реда тухли), споени с хоросан. Между поясите е използван ломен камък и спойка с циментов хоросан. За разлика от кули 1 и 2, при тази кула в хода на проучването не са открити тегули и имбрекси, затова тя е без покрив. Има открита бойна площадка със зъбери по източната, южната и западната страни на кулата. Зъберите са изпълнени в техника *opus incertum* без оформени хоризонтални редове. Реконструкцията на арката над входа е изпълнена в техника *opus testaceum* с тухли на спойка с хоросан. Арката е с наклон надолу поради вкопаването на приземния етаж на кулата.

Куртина D

Тази куртина се намира между кули 5 и 6 с дължина 45 м. Куртината оформя линията на южният отбранителен зид, който поради конфигурацията на терена леко се спуска към кула 6. Крепостния зид на тази куртина беше един от най-добре запазените във височина зидове при археологическото проучване и затова при него в по-голяма степен е направена консервация и много малък дял е реставриран. Консервацията е направена върху два до три реда камъни, които бяха демонтирани поради обрушаване. Зидът на куртината от кула 6 каскадно се качва към кула 5. Височините на каскадите са малки – от 0.30 до 0.50 м. Реставрацията е направена в източния дял на куртината, където защитния зид се свързва със западния зид на кула 5. Консервацията и реставрацията е изпълнена в техника *opus incertum* без оформени хоризонтални редове, с ломен камък и хоросан.

Кула 6

За разлика от кула 5, която е на най-високата височинна кота на укреплението, кула 6 е на най-ниската кота. Също като при кули 3 и 4 и при тази кула е направена консервация по долните оригинални зидове и реставрация в горните дялове на суперструкцията и на входа на кулата. Консервацията и

⁵ Фугата от 4 см между тухлите, е като при всички пояси от тухли на укреплението.

⁶ Зъберите на укреплението са с размери: дължина 1.20 м, широчина 0.50 м и височина 1.85 м.

реставрацията е изпълнена в техника *opus mixtum*, с два тухлени пояса. Реставрацията на входа на кулата е чрез оформяне на два до три реда тухли от свода на входа.

Западна защитна стена

Западната защитна стена е с дължина 140 м. За разлика от северния, южния и източния отбранителен зид, западният е без отбранителни кули и неговата широчина е само 1.10 до 1.20 м., почти на половина от другите отбранителни зидове на укреплението. Този зид за момента не е включен в проекта за реставрация и експониране, поради по-късното му откриване. Предвидена е частична временна консервация на същия, с опция за бъдеща консервация и експониране.

Заключителни съображения

Консервацията, реставрацията и реконструкцията на църковния и фортификационния ансамбли на културният комплекс Цари Мали Град е извършена въз основа на съвременни методологически принципи по следните фази:

Подготовка и почистване на структурите за консервация

При всички обекти последователността е еднаква. Първо пристъпваме към почистване на зидовете от обрушения градежен материал до здрава основа. След това се измитат и измиват всички остатъци от стари спойки – варов хоросан или глина като при тракийското светилище и средновековната църква. Извършва се подбор на камъните и тухлите, чистене и измиване, за тяхната по нататъшна употреба при консерваторско-реставраторските работи.

Консервационен надзид

При тракийското светилище нямаме надзиждане, а само запечатване на короната на субструкцията с ломен необработен камък споен с циментов хоросан. Надзиждането на суперструкцията при раннохристиянската църква от IV век, късноантичната базилика от VI век, средновековната църква от XV век и при куртините са направени с ломен необработен камък и спойка с варов хоросан⁷. Особено важно е спазването на стария начин на зидане – *opus incertum* без оформени хоризонтални редове. Надзиждането на суперструкцията на кулите и при реставрацията и реконструкцията е използвана техниката *opus mixtum*, където неизменно се появяват пояси от тухли (три реда) и пояси от ломен камък. Тухлите и камъните в тази техника са на хоросанова спойка. При реконструираните кули се появяват шест пояси на тухли при кула 1 и 2 и четири тухлени пояса при кула 5. Останалите кули са презентирани с два до три тухлени пояса.

Нишите, арките от входа на наоса към олтара, на прозорците и зидания иконостас, както и на полукуполния свод над апсидите на средновековната църква „Възнесение Христово” и в баптистериума на базиликата от VI век, арките над входовете в кули 1, 2, 4 и 5, както и стражевите ниши по куртините А и С и свода на главната порта на укреплението са цялостно реконструирани с тухли в техника *opus testaceum*, като е използвана спойка на *Röfix* за обектите от църковния комплекс и с циментов хоросан при фортификационния комплекс.

Фугиране

Фугирането на църковния комплекс е изпълнено с хоросанова мазилка с добавка на оксидна боя, за да се получи цвета и структурата на оригиналният хоросан. Фугирането на фортификацията е изпълнено с *Röfix* без добавка на оксидна боя, защото куртините и кулите са градени с техника *opus incertum*, без оформени редове, с ломен камък и свързвател от варов хоросан с едри пясъчни примеси. Запазените оригинални части на зидовете от суперструкцията и реставрираните и реконструирани дялове са разделени с извлечена разделителна жълта фуга с дебелина от 3 до 5 см. Разделителната фуга е изработена от фугомал на *Röfix* с добавка на оксидна жълта боя.

Защита от атмосферните води

На целият комплекс е извършено отводняване на атмосферните води със съвременна отводнителна инсталация: бетонни улеи покрай вътрешното лице на крепостните стени, шахти за събиране на водата покрай обектите на църковния комплекс и покрай експонираните сгради. От шахтите, водата през широки пластмасови тръби, положени под зидовете, излиза навън от църковния и фортификационния комплекс. На средновековната църква, на кула 1, 2 и 5 са поставени медни олуци с цел да се избегне овлажняването на фасадите на споменатите обекти. С решаването на проблема с атмосферните води се решава и проблемът с най-големите причинители (дъжд, сняг и мраз) за разпадането на недвижимото културно наследство.

⁷ Използван е готов хоросан *Rö fix*, направен на основата на варов малтер с добавка на цимент и полимери.

Причини, които могат да доведат до нарушаване състоянието на консервираните, реставрираните и реконструирани части от културния комплекс Цари Мали Град.

Състоянията, които не могат да се решат с консерваторско реставраторски работи на недвижимото културно наследство и за които се изисква постоянни грижи са:

Кондензацията – проблем за всяко недвижимо културно наследство. Капките от водата които се събират по студените повърхности при допир с топъл въздух, кондензират. Водата свободно влияе на който и да е материал и предизвиква химически реакции и се създават условия за развиване на микроорганизми, гъби и растения. Единственият начин за защита от тях е употребата на химически препарати (Анти килър и други подобни).

Капилярността⁸ е много голям проблем за всяко недвижимо културно наследство. Водата има свойството да се качва през порьозните материали, варови разтвори, камък, керамика, циментови мазилки и др. Единственият начин за защита от капилярността е постоянната грижа за консервираните, реставрираните и реконструирани повърхности, чрез чистене на солите, остраняването на засегнатите части от солите и третиране с химическа защита.

Относителна влажност и температура – влажността от 70% и температура от 25 до 30 градуса по Целзий са оптимални условия за развиване на микроорганизми, мухъл, плесени, гъби, растения и други, които значително могат да поразят обектът. Защитата от такива причинители е постоянно поддържане чрез прилагане на съвременни химически препарати.

Ерозия и вятър – частиците от пясък и прах с помощта на вятъра унищожават изпъкналите повърхности на обекта (камък или мазилка). Също както при останалите причини и тук има нужда от постоянно поддържане на обектите.

Неправилни интервенции – подобно на медицината, когато много лекарства или интервенции могат да бъдат фатални за пациента, така и в архитектурата, ако се приложат слаби мазилки или материали, е лоша намеса и това може да доведе до пълно разпадане на културното наследство.

Човешкият фактор – човекът винаги е бил най-голямата заплаха за собствените си дела, независимо дали го е направил умишлено или случайно. През различните исторически периоди, човек съзнателно разрушава културното наследство по много причини: стопанското развитие, промяната на функцията, идеологията, промяната на вкусовете, недостатъчно поддържане и вандализъм.

Недостиг на финансови средства за поддръжка – води до запустатост на културното наследство, а архитектурата изисква постоянно поддържане и ремонт на съоръженията или фортификацията.

С консервацията, реставрацията и реконструкцията на културния комплекс Цари Мали Град е постигната и целта на проекта. Спряно е по-нататъшното пропадане на обектите, презентирани са всички обекти от църковния и фортификационния комплекс пред широката културна и научна общественост. Защо реконструкцията е важна? Защото много хора, които посещават археологическите обекти, намират само ниско запазени зидове и жалки останки, дори повечето не могат да си представят и осъзнаят формите и функцията на обектите. Затова в XXI век, са създадени и завършени условията подобни обекти или съоръжения, за които има достатъчно данни и информация за реконструкция, както и възможности, същите да бъдат възстановени.

Възстановяването на фортификацията е извършено въз основа на съхранените паднали фасадни стени на кули 1 и 2, докато реконструкцията на църквата „Възнесение Христово” е извършена въз основа на археологическото изследване и паралели от запазените средновековни църкви в района на Самоков.

С опазването, възстановяването и експонирането на крепостта, е даден нов живот за Цари Мали Град. Възстановените останки, чрез външния си вид разкриват своята чудна история за миналото. Възстановената църква „Възнесение Христово”, която е издигната върху основите на късноантичната базилика, говори за умножаването на християнските храмове през османския период, в резултат на неугасващата християнска вяра на местното население.

Културно-историческият комплекс Цари Мали Град, може да бъде пример за опазване на културното наследство, а също така и полигон – реставраторска школа, където много бъдещи консерватори и реставратори биха направили първите си стъпки.

⁸ Капилярността е голям проблем, защото водата от земята съдържа разтопени соли, които могат да се качат до 5 м височина. Водата се изпарява от материала, но солите кристализират в порите и избиват на повърхността. Така втвърдени, те предизвикват големи щети на материала, вътрешно напукване, което може да доведе до цялостно разпадане.